

REFORMACJA
w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej

2

PIOTR WACHENIUS

UTWORY ZEBRANE

Piotr Wachenius

UTWORY ZEBRANE

Uniwersytet Warszawski
Instytut Badań Interdyscyplinarnych „Artes Liberales”

Komisja do Badań nad Reformacją
w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej

REFORMACJA
w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej

Redaktor naukowy serii
Piotr Wilczek

Rada Programowa Serii
Irena Backus (Genève)
Karin Friedrich (Aberdeen)
Howard Hotson (Oxford)
Richard Muller (Grand Rapids)
Herman Selderhuis (Apeldoorn)
Vladimír Urbánek (Praha)

Tom II
Piotr Wachenius
UTWORY ZEBRANE

University of Warsaw
Institute for Interdisciplinary Studies „Artes Liberales”

Committee on the Study of the Reformation
in Poland and East-Central Europe

REFORMATION
in Poland and East-Central Europe

Series Editor
Piotr Wilczek

Editorial Advisory Committee
Irena Backus (Genève)
Karin Friedrich (Aberdeen)
Howard Hotson (Oxford)
Richard Muller (Grand Rapids)
Herman Selderhuis (Apeldoorn)
Vladimír Urbánek (Praha)

Volume II
Piotr Wachenius
COLLECTED WORKS

PIOTR WACHENIUS

UTWORY ZEBRANE

Opracowali

Mariusz Pawelec i Dariusz Rott

Warszawa 2011

Pracę opiniował do druku

prof. dr hab. Piotr Borek

Copyright © by Instytut Badań Interdyscyplinarnych „Artes Liberales” Uniwersytetu Warszawskiego, Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa and the Authors

Projekt okładki

Jowita Lis

Skład i organizacja druku

PanDawer

www.pandawer.pl

Praca naukowa finansowana ze środków na naukę w roku 2010 jako projekt badawczy

ISBN: 978-83-9292-44-8-7 (Instytut Badań Interdyscyplinarnych „Artes Liberales”)

978-83-931271-9-1 (Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa)

Wydawcy:

Uniwersytet Warszawski
Instytut Badań Interdyscyplinarnych
„Artes Liberales”
ul. Nowy Świat 69
00-046 Warszawa
www.ibi.uw.edu.pl

Wydawnictwo Naukowe
Sub Lupa
ul. Gdańska 2/155
01-633 Warszawa
www.sublupa.pl
www.ksiegarnia-sublupa.pl

SPIS TREŚCI

WSTĘP.....	7
BIBLIOGRAFIA.....	17
ZASADY EDYCJI	21
WIERNE A PRAWDZIWE OKAZANIE, KTÓRY ZAKON, A KTÓRA WIARA OD PANA BOGA, I CO ZAKON, A CO WIARA JEST	23
SUMMA ŚWIĘTEGO KRZEŚCIAŃSKIEGO NABOŻEŃSTWA KRÓTKIMI SŁOWY NA ŚWIATŁO WYDANA	127
HYMNY MOJE DOMOWE.....	147
[ERRATA]	199
INDEKS MIEJSC BIBLIJNYCH I APOKRYFICZNYCH.....	201
SUMMARY.....	203

Wiedza o Piotrze Wacheniusie pozostaje po dziś dzień zgoła szczątkowa. Nie dysponujemy bowiem żadnymi bezpośrednimi źródłami odnoszącymi się do biografii twórcy. Pozostają jedynie lakoniczne informacje pojawiające się w jego utworach oraz rękopiśmienne wzmianki odnoszące się doń u innych autorów. Dzięki nim wiemy, że w środowisku górnośląskiego protestantyzmu pojawił się on na progu drugiego dziesięciolecia XVII w., pełniąc równocześnie obowiązki cesarskiego poborcy cła i podatku piwnego w Pszczynie.

O pochodzeniu twórcy można jedynie snuć przypuszczenia. Wywodził się ze środowiska mieszczańskiego, co zdaje się potwierdzać łacińska końcówka „ius” dołączona do nazwiska rodowego. Jak sam podaje w jednym z utworów, taką formą nazwiska posługiwał się już jego ojciec („Wachenius po ojcu mię zwano”). W użyciu była również postać spolszczona, czyli Wacheniusz. Zabieg uzupełniania nazwisk przyrostkami „us”, „ius” bądź „anus”, dość powszechny w epoce Odrodzenia, był niejako wyrazem intelektualnej „nobilizacji” posiadaczy pospolitych plebejskich nazwisk. Nierzadko również nazwiska takie zastępowano łacińskim bądź greckim odpowiednikiem. Prawdopodobnie jego nazwisko rodowe brzmiało Wach lub Wacha i być może – jak dowodził Stanisław Rospond¹ – było ono skróconą formą od imienia Waclaw, które na Śląsk przywędrowało z Czech.

¹ S. Rospond, *Dzieje polszczyzny śląskiej*. Katowice 1959, s. 275–276.

Jeszcze przed siedemdziesięciu laty Paweł Musioł, odkrywca Wacheniusa dla literatury polskiej na Śląsku, zauważał na łamach katowickiej „Fantany” – „o żywocie i pracy Piotra Wacheniusza tyle tylko na razie wiemy, co on sam w swych trzech dziełach (rok wyd. 1612) o sobie napisał”². Jednak i te znane, drobne szczegóły nie były wystarczająco jednoznaczne. Choć Wachenius używał toponimiku „Strzelecki” (*Strelicenus*), trudno było na tej podstawie wysnuć w pełni uzasadnione twierdzenie, dotyczące rzeczywistego miejsca jego urodzin. Mogły to być bowiem zarówno Strzelce na Śląsku, jak i Střelice położone na czeskim obszarze językowym. W szesnastowiecznej toponimii Górnego Śląska występowały dwa skupiska miejskie pod nazwą „Strzelce”. Były to Wielkie Strzelce, niem. Gross Strehlitz, łac. Strelitia (Strelicz) Maior (obecnie Strzelce Opolskie) oraz Małe Strzelce, niem. Klein Strehlitz, łac. Parva Strelec (obecnie Strzelczki)³.

Dopiero ostatnio przeprowadzone badania potwierdziły, iż Wachenius był Ślązakiem spokrewnionym z rodziną Wochów, pochodzącą ze Strzelce Opolskich. Jeden z jej przedstawicieli, Bazyli Wochius, w 1604 roku był nauczycielem w łacińskiej szkole św. Idziego w czeskiej Pradze. Siedem lat później wzmiankowany był jako luterański pastor w Lozmierzy (obecnie Płużnica Wielka) pod Strzelcami. Izajasz Wochius studiował w 1607 roku na uniwersytecie praskim. Kilka kolejnych lat spędził jako preceptor w różnych miejscach w Czechach, zanim nie powrócił na Górny Śląsk. Kolejny ewangelicki kaznodzieja pochodzący z tego samego strzeleckiego rodu mieszczańskiego, Paweł Wochius *Strelicenus*, poświęcony został w źródłach wspólnie z poprzednim jako pastor w Golasowicach w ziemi pszczyńskiej. Bliższe związki łączyły Wacheniusa również z innym luterańskim duchownym – Pawłem Twardochem, pochodzącym także z Strzelce⁴, a działającym w otoczeniu szlacheckiego patrona luteranizmu, starosty krajowego księstwa opolsko-raciborskiego, Andrzeja Kochcickiego⁵. Wszystko to zdaje się potwierdzać przypuszczenie niektórych badaczy, że Wachenius urodził się na Śląsku

² P. Musioł, *Pisarze polscy na dawnym G. Śląsku na przełomie XVI i XVII w.* „Fantana. Miesięcznik Artystyczno-Literacki” 1939, nr 7–8, s. 10.

³ *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Śląska*. Red. S. Sochacka. T. 13, Opole 2007, s. 98–99.

⁴ M. Pawelec, *Piotr Wachenius – pisarz bez rodowodu? Rezultaty badań*. W: *Reformacja w dawnej Rzeczypospolitej i jej europejskie konteksty. Postulaty badawcze*. Red. P. Wilczek. Warszawa 2010, s. 153–155.

⁵ Nie można wykluczyć jego osobistych kontaktów z rodem Kochcickich, a także z Walentym Roździeńskim, autorem *Officina ferraria*, zob. D. Rott, „Hymny moje domowe” Piotra Wacheniusa. *Przyczynek do dziejów braci czeskich na Śląsku wraz z tekstem utworu*. Katowice–Pszczyna 2005, s. 20–21.

w Strzelcach Opolskich. Jako pierwszy zakładał tak Karol Głombiowski⁶, rozwijając twierdzenie sformułowane wcześniej przez Karola Estreichera, że wspomniany twórca był niewątpliwie Polakiem – Ślązakiem⁷.

Z miejscem jego urodzenia zaznajomiony był mało znany czeski teolog i poeta, Maciej Czechiades Borzeslavin, autor krótkich wierszy dołączonych do jednego z tomików Wacheniusa. Wiedzę tę wykorzystał on w kompozycji łacińskiego wiersza, tak zwanej lemmy dedykowanej Wacheniusowi. Nazwał go „Strelicenus”, w innym zaś wierszu, napisanym w języku czeskim, określił mianem „Střelecký”. Dowodzi to faktu, iż czeski poeta znał szczegóły biograficzne autora zbiorku, z którym dzielił tęsknotę za „ojczystą ziemią” („*patrio non caruisse solo*”). Fraza ta wraz ze wspomnianym wierszem (*Připovidka na iméno*) skłania do wysunięcia hipotezy o wywodzeniu się pszczyńianina ze środowiska wyznaniowego Jednoty braterskiej lub przynajmniej o jego czeskim rodowodzie. Mógł być zatem Wachenius spolonizowanym już potomkiem czeskich emigrantów religijnych, którzy w 1548 roku schronili się na terytorium Rzeczypospolitej⁸.

Kluczowe znaczenie dla relacji Wacheniusa i Borzeslavina posiada zwrot „łaskawy patronie” („*grate Patrone*”) zamieszczony w łacińskim epigramie. Niestety z powodu braku innych źródeł dotyczących biografii pszczyńianina zwrot ten niczego nie przesądza. Może oznaczać zarówno patrona, opiekuna, jak i obrońcę. Nie rozstrzygając ostatecznie kwestii, warto podjąć próbę ustalenia, do jakich represji wyznaniowych mogły odnosić się słowa utworu. Wyłączyć należy wydarzenia z roku 1575. Po odbytej koronacji Rudolfa II Habsburga w Pradze, jego ojciec cesarz Maksymilian II, opuszczając Czechy, zakazał drukowania Konfesji Czeskiej (*Confessio Bohemica*) oraz wydał dwa mandaty. Pierwszy z nich skierowany został przeciw Jednocie braci czeskich, a oparty był na wcześniejszym akcie z roku 1508. Drugi zakazywał nabożeństw w miastach królewskich. Wycofanie się cesarza z wcześniejszej ustnej deklaracji uznawania konfesji wspólnej dla różnych nurtów protestantyzmu czeskiego, nie przyniosło jednakże drastycznych represji⁹.

⁶ K. Głombiowski, *Związki kulturalne Śląska z Polską w epoce Odrodzenia*. Wrocław 1953, s. 21.

⁷ K. Estreicher, *Bibliografia polska*. T. 32, Kraków 1938, s. 129.

⁸ D. Rott, „*Fulvus metalus*”. *Piotr (Petr) Wachenius – autor „Hymnów moich domowych”*. W: *idem, Bracia czechy w dawnej Polsce. Działalność literacka – twórcy – recepcja*. Katowice 2002, s. 31.

⁹ M. Pawelec, *Wstęp*. W: P. Wachenius, *Summa świętego krześcijańskiego nabożeństwa krótkimi słowy na światło wydana*. Wstęp i oprac. M. Pawelec, Pszczyzna 2005, s. [7].

Wydarzenia te wydają się również zbyt wczesne ze względu na wiek Borzeslavina, który pod wierszem wydanym w tomiku poetyckim Wacheniusa w 1612 roku podpisał się jako student („SS^e Theolog. et Poës. studioso”). Można zatem założyć, że pomiędzy obydwojma twórcami istniała znaczna różnica wieku, a Wachenius mógł otaczać opieką młodszego współwyznawcę. Wiadomo, iż ten ostatni jeszcze w 1605 roku rozpoczął studia na uniwersytecie w Pradze. Najbardziej odpowiednim okresem dla wspólnie znoszonych bolesnych doświadczeń „metal� rdzawego brzemienia” („*fulvi congesta tenere metalli pondera*”) byłyby wydarzenia, jakie nastąpiły począwszy od roku 1602. W tymże roku (2 września) pod wpływem zakonu jezuitów wydany został dekret Rudolfa II skierowany przeciw wyznawcom Jednoty braci czeskich. Doprowadził on do trwających dwa lata represji, które objęły zwłaszcza miasta królewskie, gdzie zamknięto większość zborów braci. Dopiero nadany latem 1609 roku monarszy „List majestacyjny” przyznał protestantom w Czechach i na Śląsku swobody wyznaniowe. Można założyć, że Wachenius, o ile był zaangażowany w obronę swego wyznania, po tej dacie mógł otrzymać urząd cesarskiego poborcy cła i podatku monarszego w położonej na granicy z Rzeczpospolitą komorze celnej w Pszczynie.

Występujące w jego pismach silne akcenty ikonoklastyczne, wymierzone w kult obrazów i figur religijnych, świadczą o trwałych związkach z kalwinizmem. Z pewnością posiadał Wachenius stosowne wykształcenie, czego dowodzi znajomość łaciny (prawdopodobnie spod jego pióra wyszedł niepodpisany łaciński wiersz *In libellum precationum*, zawarty w ramie delimitacyjnej zbioru poetyckiego pt. *Hymny moje domowe*), a także liczne cytaty z autorów wczesnochrześcijańskich oraz późniejszych teologów i pisarzy zamieszczane w jego pismach. Miejsce oraz okres, kiedy zdobywał on wykształcenie, są nieznane. Pozostawał silnie związany z kulturą polską doby Renesansu i reformacji, o czym świadczą odwołania do dzieł Jana Kochanowskiego, Marcina Kromera czy ślady inspiracji twórczością Mikołaja Reja oraz Marcina Krowickiego. Pozwala to założyć, że edukacja Wacheniusa przypadła na przełom trzeciej i czwartej ćwierci szesnastego stulecia, a w 1612 roku był już w pełni dojrzałą, ukształtowaną światopoglądowo i intelektualnie postacią.

Wobec ubóstwa faktów biograficznych właściwie jedynym wiarygodnym źródłem, które pozwala – choć w sposób pośredni – odtwarzać elementy biografii Wacheniusa, jest jego twórczość. Ale i ona zawiera nader skąpe wiadomości biograficzne, a na do-

datek nastęrcza badaczom sporych trudności. Autor konsekwentnie bowiem pomija w swej twórczości pisarskiej wątki autobiograficzne. Przykładowo fragment jednego z jego hymnów zawiera – jak się wydaje – odległe echa bolesnych doświadczeń, ale trudno dociec, czy dotyczą one realnych zdarzeń, czy są jedynie poetyckim obrazem: „[...] Nigdy mię Pan mój nic nie opuścił,/ Wiedząc, zem się ja na niego spuścił./ Czasem mię podał w niebezpieczeństwo,/ Wnet zaś wybawił i dał woleństwo./ Uspokoił Pan me ciężkie trwogi,/ Które był na mię okrutnik srogi,/ Pilnie, potężnie w złości zasadził,/ Tego już Pan mój wiecznie zagładził.”

O sobie samym wspomina Wachenius zdawkowo i nad wyraz skromnie („Piotr Wachenius, ja grzeszny człowiek”, „mnie, głupstwo tego świata”). Trzeba jednakże zauważyć, że zarówno zapisy te, jak i ukryte w akrostychach imię, nazwisko oraz jego inicjały stanowiły świadomy zabieg twórcy podporządkowany poetyckiemu *credo*, jakim było dłań oddawanie czci Bogu i cnotliwe życie godne „dobrego imienia”¹⁰.

W znajdującym się w ramie delimitacyjnej *Hymnów moich domowych* utworze złożonym dziesięciozłogłoskowcem (5+5) sylabicznym, ujętym w czterowersowe strofy, zatytułowanym *Przedmowa moja wobec do każdego/ wszędzie na tym świecie bliźniego mego*, twórca podaje następującą autobiograficzną informację dotyczącą poetyckiego powołania: „Piotr imię moje na krzcie mi dano,/ Wachenius po ojcu mię zwano,/ To gdym nędzniczek w sobie obaczył,/ Iż tak sam Pan Bóg to sprawić raczył./ Prosiłem Pana, który mię stworzył,/ Aby mi usta moje otworzył./ Pan nie osłyszał głosu mego,/ Udzielił mi sam daru swojego./ Wierszami imię i przymianek mój,[...]”.

W tekstach poetyckich Wachenius kreuje siebie, wzorem biblijnego Dawida, na obdarzonego boskim natchnieniem „piewęc Pańskiego”¹¹. Podobnie jest zresztą w jego tekstach prozatorskich, w których wypowiada się niczym starotestamentowy prorok („O ludzie wieku tego, dla Pana Boga pilnie proszę, obaczcież się na słowa Pańskie te, które tu widzicie i słyszycie. Albowiem Pan sam przez się i przez wybrane naczynie swe do was je posyła, abyście się na nie obaczyli, potępienia uszli, a zbawieni byli”). Fraza

¹⁰ M. Pawelec, „Aby tak na to każdy pamiętał, iż mu Pan imię i przymianek dał...”. *O religijnej twórczości Piotra Wacheniusa*. W: *Dzieje literatury polsko-ewangelickiej na Górnym Śląsku*. Red. J. Szturc. Katowice 2006, s. 63–65.

¹¹ Zwróciła na to uwagę T. Banasiowa, *Charakterystyka genologiczna „Hymnów moich domowych...” Piotra Wacheniusa*. W: *Książnica Śląska*. T. 24: 1988–1993. Red. J. Malicki. Katowice 1993, s. 17.

„ludzie wieku tego, dla Pana Boga pilnie proszę” pojawia się w tekście polemicznej rozprawki Wacheniusa niejednokrotnie.

Wiadomo, iż Wachenius około roku 1612 był cesarskim poborcą („wybiercą” – jak sam stwierdza) ceł i podatku piwnego (*biergeld*) w wolnym państwie pszczyńskim. Wspomina o tym w zakończeniu jednego ze swych utworów. Pobierał on cło należące do tak zwanych regaliów (*iura regalia*) oraz podatek od obywateli, którzy warzyli i sprzedawali piwo. Parał się tym zajęciem zapewne od dłuższego czasu, gdyż terminologia prawa miejskiego pojawia się w jego religijnej twórczości literackiej. Posługuje się Wachenius takim określeniem, jak np. „ortyle” czyli orzeczenia sądowe prawa magdeburskiego oraz czasownikami: „foldrować” skarżyć, procesować się, „treskać” karać czy też „uwinic” uniewinnić. Raz jeszcze przywołuje swą profesję, pisząc „ja na ten czas niniejszy, dla urzędu mojego, któremu też od siebie dosyć czynić jestem powinien”.

Dwukrotnie wspomina Wacheniusa, jako świeckiego autora tekstów wyznaniowych, kalwiński teolog i kaznodzieja Bartłomiej Bythner, podówczas duchowny senior dystryktu oświęcimskiego Kościoła ewangelicko-reformowanego. Bythner opatrzył przedmową jedno z pism pszczyńskiego celnika, zalecając je czytelnikom. O nim samym zaś zapisał: „oto jeden brat krześcijański [...] podług darów sobie od Pana Boga swego użyczonych, trawiąc dobre godziny swoje na pilnym rozmyślaniu wolej, nauki i słowa a zakonu Pana Boga swego, a z niegoż wybrał rzeczy każdemu krześcijańskiemu czelku wiedzieć i czynić potrzebne, i pokazując jaśnie czego się w tej mierze trzymać i czego chronić”. Doceniając zaś jego trud autorski i gorliwe zaangażowanie, kaznodzieja zauważał: „Za co pewnie godzien jest miłości i podziękowania, a nie nienawiści i prześladowania jakiego. Sprawa to Boża, iż gdy kapłani nie mówią, kędyż jest Bóg; i trzymając zakon nie znają Pana, i pasterze wykraczają przeciwko jemu, oto Pan Bóg pobudza takie Mateusze, Zacheusze i celniki pobożne, którzy nam wołają i zakon Pański przed oczy nasze kładą i do wykonywania jego pilnie upominają”.

Powyższe wzmianki poczynione przez Bythnera oraz szczegółowa analiza literackiego dorobku Wacheniusa, zwłaszcza prozatorskiego cechującego się znacznym schematyzmem konstrukcyjnym i składniowym, pozwala stwierdzić, że nie był wykształconym teologiem, ani też nie sprawował wcześniej funkcji kaznodziejskich. Stylistykę jego prozy określić można mianem w małym stopniu retorycznej. Jest to raczej dzięki mnogości powtórzeń i wyliczeń (częstokroć tworzących triady wyrażen bliskoznacznych) styl

polszczyzny pisanej, zwłaszcza kancelaryjnej, co odpowiadałoby wykonywanej profesji autora. Jako polemista religijny nie był Wachenius oryginalny, powtarzał bowiem wątki zaczerpnięte m.in. z dorobku literackiego Marcina Krowickiego (*Obrona nauki prawdziwej i wiary starodawnej krześcijańskiej*) i Pawła Gilowskiego (*Traktat albo krótkie okazanie o wierze prawdziwej krześcijańskiej, która jest*).

Fakt jego pobytu w Pszczynie potwierdził opublikowany przez Wacława Urbana¹² list z 23 czerwca 1617 roku Bartłomieja Bythnera do superintendenta małopolskiego kalwinizmu Franciszka Stankara, w którym Bythner pisze: „[...] Pan Piotr Wachenius, celnik pszczyński”. Datowanie tego listu nakazuje przedłużyć obecność poety w Pszczynie przynajmniej do połowy 1617 roku. List ten zawiera jeszcze inne szczegóły dotyczące jego ówczesnej aktywności. Wynika zeń, że śląski twórca pozostawał w zażyłych stosunkach ze wspomnianym księdzem Bythnerem. Były to zapewne więzi towarzyskie, ale również wspólnota konfesyjna. Wachenius nie tylko należał do wąskiego grona śląskich kalwinistów, ale również we współpracy z Bythnerem propagował wyznanie ewangelicko-reformowane. Takim też celom podporządkowane zostało jego religijne pisarstwo, które skierowane było do czytelników „wszelakich stanów”, tj. również mieszczaństwa i chłopstwa, zarówno na Śląsku, jak i w sąsiedniej Małopolsce. Być może to właśnie Bythner inspirował i korygował teologiczne przesłanie utworów Wacheniusa. Jako ceniony w środowisku małopolskiego protestantyzmu teolog, rzecznik religijnego irenizmu, mógł również ułatwić celnikowi z Pszczyny druk jego utworów w kalwińskiej drukarni¹³.

Jak wynika ze wspomnianej korespondencji, w 1616 roku pszczynianin znalazł się na krótko pod ideowym wpływem socynianizmu, którego zwolennicy prowadzili na Śląsku aktywną propagandę swego wyznania. Bythner ogłosił wówczas publiczny list (*retractus*), odwołujący Wacheniusa od ulegania doktrynalnym błędom braci polskich. Wystąpienie to wywołało ze strony socynian drukowaną polemikę, zatytułowaną *Respons na list do P. Piotra Wacheniusza pisany od ks. Bartłomieja Bitnera Ministra Głębowskiego zboru Ewangelickiego uczyniony przez Tomasza Piseckiego z Martowic*

¹² W. Urban, *Listy do kierownictwa kalwińskiego zboru małopolskiego z lat 1617–1618. Materiały źródłowe*. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne 1961 z. 5, s. 186.

¹³ Zob. szerzej M. Pawelec, *Bartłomiej Bythner starszy (ok. 1559–1629). Z dziejów protestanckiego irenizmu na przełomie XVI i XVII wieku*. Warszawa 2008.

(Raków 1617). Niestety, ani tekst Bythnera, ani też odpowiedź Piseckiego nie zachowały się do naszych czasów¹⁴.

Warto odnotować, że Bythner przekazując w 1617 roku Stankarowi pozdrowienia od Wacheniusa, przedstawił go w liście jako postać dobrze znajomą swemu adresatowi. Świadczyło to o nawiązaniu w poprzednich latach owocnych kontaktów Wacheniusa z przywódcami małopolskiego kalwinizmu. Wydana w 1612 roku rozprawka polemiczna Wacheniusa zaopatrzona została w adnotację „z dozwoleniem starszych Zboru ewangelickiego”, co dowodzi, że była ona zrewidowana i zaakceptowana przez seniorów Kościoła ewangelicko-reformowanego w Małopolsce. Po kilku latach od jej wydania Wachenius przesłał do korekty rękopis kolejnego swego pisma polemicznego wobec katolicyzmu, skierowanego tym razem przeciw celibatowi i „brakowaniu pokarmów” czyli postom. Za pośrednictwem Bythnera zwrócił się o przejrzenie i naniesienie uwag przez Stankara lub innych duchownych, bądź to prywatnie, bądź w trakcie trwania synodu kalwińskiego. Jednakże późniejszy los tego pisma pozostaje nieznanym.

Do dziś zachowały się jedynie trzy tytuły pism Wacheniusa. W 1612 roku ukazał się drukiem traktat teologiczny zatytułowany *Wierne a prawdziwe okazanie, który zakon a która wiara od Pana Boga, i co zakon, a co wiara jest*¹⁵. Został on wytłoczony kosztem autora w prasach drukarni odległego od Śląska, bo położonego w ówczesnym województwie bełskim, Łaszczowa¹⁶. Jego druk był możliwy dzięki pośrednictwu tamtejszego kalwińskiego kaznodziei Krzysztofa Kraińskiego. Dzieło, silnie przesycone treściami polemicznymi w stosunku do katolicyzmu, dotyczyło zagadnienia ikonoklazmu przeciwstawiającego się kultowi obrazów i figur religijnych. Autor oparł swą argumentację na bogatym zestawieniu sparafrazowanych przez siebie wersetów Pisma św. opatrzonych autorskim komentarzem. Krytykował zwłaszcza pozabiblijne źródła katolickich ceremonii i rytuałów, które jak pisał: „wymyślone i postanowione są, czego też nie prostemi słowy mojemi, ale własnymi historykami papieskimi, o tym jawnie świadczącemi

¹⁴ M. Pawelec, *Pisecki Tomasz*. W: *Słownik pisarzy śląskich*. T. 2. Red. J. Lyszczyna, D. Rott. Katowice 2007, s. 125.

¹⁵ *Wierne a prawdziwe okazanie* bliższe jest gatunkowo traktatowi teologicznemu niż formie utworu publicystycznego, zob. B. Wyderka, *Cechy składniowo-stylistyczne siedemnastowiecznej prozy publicystycznej. Piśmiennictwo śląskie na tle ogólnopolskim*. Opole 1990, s. 53.

¹⁶ B. Flanczewska, *Druki siedemnastowiecznej oficyny kalwińskiej w Łaszczowie*. Biuletyn Biblioteki Uniwersytetu im. Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. 1971, nr 1, s. 3–8; M. Pawelec, *Bartłomiej Bythner...*, s. 67–68.

dostatecznie dowodzę”. Najciekawsze w rozprawce pozostają niewątpliwie fragmenty zawierające opisy katolickiej obrzędowości religijnej i nie pozbawione przy tym elementów ciętej satyry. Dostrzec w nich można echo pisarstwa Mikołaja Reja (*Krótka rozprawa między trzema osobami czy Apokalipsis*).

Drugim z zachowanych tytułów autorstwa Wacheniusa jest *Summa świętego krześcijańskiego nabożeństwa, krótkimi słowy na światło wydana*. Reprezentuje ona stosunkowo rzadko występujący w polskim piśmiennictwie siedemnastego stulecia nurt protestanckiej literatury religijnej. Stanowi rodzaj przystępnego katechizmu, adresowanego do prostego odbiorcy i zawierającego zwięzły wykład podstawowych zasad wiary chrześcijańskiej w ujęciu ewangelickim (*summa fidei*). Swym tytułem oraz zawartością druk ten nawiązuje do utworów powstałych w pierwszych dekadach XVII w., takich jak *Katechizm, to jest summa wiary krześcijańskiej* autorstwa Pawła Glodiusa czy *Summy nauki krześcijańskiej* Jana Turnowskiego. Zamieszczone w nim treści skierowane przeciw kultowi obrazów oraz rytych wizerunków zdradzają jednakże – w odróżnieniu od poprzednio wspomnianych utworów – kalwińską konfesję autora i zapewne adresatów jego utworu.

Nie były to jedyne utwory jego autorstwa. W krótkim odstępie czasu, na co wskazuje załączona errata odnosząca się do *Wiernego a prawdziwego okazania* oraz *Summy*, ukazały się drukiem *Hymny moje domowe. Każdemu człowiekowi przykład osobliwy, ku nabożności i pokucie szczodroblivy*. Na druczek ten złożył się zbiór dwudziestu dwu wierszy lirycznych o charakterze religijnym. Hymny te przeznaczone były do śpiewania bądź recytowania podczas domowych zgromadzeń ludności protestanckiej. Przeważa wśród nich pieśń ekspresywna (pochwalna, błagalna oraz dziękczynna). Utwory Wacheniusa nawiązują do tradycji hymnicznej, zwłaszcza *Pieśni* Jana Kochanowskiego¹⁷ oraz *Psalterza Dawidowego*. Dominuje w nich pochwała Boga, a konwencjonalne motywy treściowe skupiają się wokół uwielbienia dla dobroci, wszechmocy, panowa-

¹⁷ Wśród nich zwłaszcza do pieśni *Czego chcesz od nas, Panie, za Twe hojne dary*. Zob. szerzej S. Grzeszczuk, *Jan Kochanowski – „Czego chcesz od nas, Panie, za Twe hojne dary?”*. W: *Lektury polonistyczne. Średniowiecze – Renesans – Barok*. T. 1. Red. A. Borowski, J. S. Gruchała. Wyd. 4. Kraków 1997; R. Mazurkiewicz, *Do genezy hymnu Jana Kochanowskiego „Czego chcesz od nas, Panie za twe hojne dary*. „Ruch Literacki” 1990, z. 4–5. Zob. też D. Rott, „Hymny moje domowe” Piotra Wacheniusa. Przyczynek do recepcji twórczości Jana Kochanowskiego na Śląsku w XVII wieku. „Terminus”. Czasopismo Wydziału Polonistyki UJ 2008, z. 2, s. 143–152.

nia nad człowiekiem oraz miłosierdzia bożego. Wiele tutaj próśb do Boga, do którego kilkakrotnie zwraca się „poniżenie i pokornie”. Wachenius nie stroni także od tonu moralizatorskiego¹⁸.

Teksty Wacheniusa reprezentują niezwykle interesujący przykład protestanckiego piśmiennictwa śląskiego. Zapotrzebowanie na literaturę religijną polskojęzycznej ludności ewangelickiej na Śląsku do połowy wieku XVII zaspokajane było przez druki napływające z obszaru Rzeczypospolitej. Twórczość rodzima skupiała się zaś na opracowaniach wspomagających religijne życie domowe. Można pokusić się o stwierdzenie, iż właśnie „domowa” książka będzie charakterystyczna dla polskiego piśmiennictwa protestanckiego na Śląsku tego okresu. Taki charakter miały również wspomniane utwory Wacheniusa należące do nurtu tzw. „pasterstwa domowego”. Pełniły one wszechstronną rolę, będąc jednocześnie elementarzem, katechizmem z wyjaśnieniami prawd wiary, modlitewnikiem, śpiewnikiem oraz traktatem polemicznym uzasadniającym na podstawie wersetów Biblii „czysty”, tj. pozbawiony obrazów i widzialnych wizerunków, kult chrześcijański.

Publikacja powstała jako wynik prac realizowanych w Uniwersytecie Śląskim w Katowicach oraz Uniwersytecie Opolskim, a koordynowanych przez Komisję do Badań nad Reformacją w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej Instytutu Badań Interdyscyplinarnych „Artes Liberales” Uniwersytetu Warszawskiego.

Katowice–Opole, w lipcu 2011 roku

¹⁸ M. Pawelec, *Komentarz historycznoliteracki*. W: D. Rott, *„Hymny moje domowe” Piotra Wacheniusa. Przyczynek do dziejów braci czeskich na Śląsku wraz z tekstem utworu*. Katowice–Pszczyna 2005, s. 115–124.

- Banasiowa Teresa**, *Charakterystyka genologiczna „Hymnów moich domowych...” Piotra Wacheniusa*. W: *Książnica Śląska*. T. 24: 1988–1993. Red. Jan Malicki. Katowice 1993, s. 14–25.
- Bandtkie Jerzy Samuel**, *Historia drukarń w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim jako i w krajach zagranicznych [...]*. T. 1. Kraków 1826, s. 426–427 (reprint Warszawa 1974).
- Estreicher Karol**, *Bibliografia polska*. T. 32. Kraków 1938, s. 128–130.
- Głombiowski Karol**, *Związki kulturalne Śląska z Polską w epoce Odrodzenia*. Wrocław 1953, s. 21.
- Gumuła Urszula**, *Literatura polska na Śląsku w XVII i XVIII wieku*. W: *Oblicza literackie Śląska*. Red. Jan Malicki. Katowice 1992, s. 20–21.
- Gumuła Urszula**, *Piotr Wachenius. Zarys informacyjny*. W: *Studia nad piśmiennictwem śląskim*. Red. Jan Zaremba. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Katowicach. Prace Historycznoliterackie nr 4. Katowice 1967, s. 75–89.
- Gumuła Urszula**, *Literatura polska na Śląsku w XVII wieku. Piotr Wachenius, Jan Malina, Maciej Gutthäter-Dobrcki*. Katowice 1995, s. 19–49.
- Jocher Adam**, *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie*. Wilno 1840–1857. T. 2, s. 245, 266; t. 3, s. 155.
- Kadłubek Zbigniew, Dariusz Rott**, *Wstęp*. W: *Piotr Wachenius, Hymny moje domowe. Wybór*. Katowice–Pszczyna 1999, s. 5–15.

- Maciuszko Janusz Tadeusz**, *Ewangelickie piśmiennictwo religijne na Śląsku w XVI-XVIII wieku*. W: *Piśmiennictwo i grafika chrześcijańska XV-XVIII wieku na Śląsku*. Red. Danuta Żylska-Kobiałko. Opole 1994, s. 51.
- Malicki Jan**, *Renesans literacki na Śląsku*. W: *Perspektywy badań śląskoznawczych. Językoznawstwo. Piśmiennictwo. Folklorystyka*. Red. Dorota Simonides, Henryk Borek. Wrocław 1981, s. 77–78.
- Musioł Paweł**, *Piśmiennictwo polskie na Śląsku do początków XIX wieku*. Red. Henryk Borek. Opole 1970, s. 64–67.
- Ogrodziński Wincenty**, *Dzieje piśmiennictwa śląskiego*. Katowice 1946, s. 60 (Wyd. 2. Katowice 1965, s. 64–65, 77).
- Pawelec Mariusz**, „*Aby tak na to każdy pamiętał, iż mu Pan imię i przymianek dał...*”. *O religijnej twórczości Piotra Wacheniusa*. W: *Dzieje literatury polsko-ewangelickiej na Górnym Śląsku*. Red. Jan Szturc. Katowice 2006, s. 52–68.
- Pawelec Mariusz**, *Bartłomiej Bythner starszy (ok. 1559–1629). Z dziejów protestanckiego irenizmu na przełomie XVI i XVII wieku*. Warszawa 2008.
- Pawelec Mariusz**, *Komentarz historycznoliteracki*. W: Rott Dariusz, „*Hymny moje domowe*” Piotra Wacheniusa. *Przyczynek do dziejów braci czeskich na Śląsku wraz z tekstem utworu*. Katowice–Pszczyna 2005, s. 115–124.
- Pawelec Mariusz**, *Piotr Wachenius – pisarz bez rodowodu? Rezultaty badań*. W: *Reformacja w dawnej Rzeczypospolitej i jej europejskie konteksty. Postulaty badawcze*. Red. Piotr Wilczek. Warszawa 2010, s. 149–156.
- Pawelec Mariusz**, *Pisecki Tomasz*. W: *Słownik pisarzy śląskich*. T. 2. Red. Jacek Lyszczyna, Dariusz Rott. Katowice 2007, s. 125.
- Rospond Stanisław**, *Dzieje polszczyzny śląskiej*. Katowice 1959, s. 275–276.
- Rospond Stanisław**, *Zabytki języka polskiego na Śląsku*. Wrocław 1948, s. 100.
- Rott Dariusz**, „*Ciebie, Pana mego [...]*” Piotra Wacheniusa. *Szkic z dziejów XVII-wiecznego nazewnictwa muzycznego*. W: *Staropolskie teksty i konteksty. Studia*. T. 4. Red. Jan Malicki, Dariusz Rott. Katowice 2003, s. 71–78.
- Rott Dariusz**, *Fulvus metallus. Piotr (Petrus) Wachenius – autor „Hymnów moich domowych”*. W: Dariusz Rott, *Bracia czescy w dawnej Polsce. Działalność literacka – teksty – recepcja*. Katowice 2003, s. 28–39, 171–180.

- Rott Dariusz**, „Hymny moje domowe” Piotra Wacheniusa. Przyczynek do dziejów braci czeskich na Śląsku wraz z tekstem utworu. Katowice–Pszczyna 2005.
- Rott Dariusz**, „Hymny moje domowe” Piotra Wacheniusa. Przyczynek do recepcji twórczości Jana Kochanowskiego na Śląsku w XVII wieku. „Terminus”. Czasopismo Wydziału Polonistyki UJ. 2008, z. 2, s. 143–152.
- Rott Dariusz**, Piotr Wachenius – autor „Hymnów moich domowych”. Szkic z dziejów tradycji hymnologicznej w siedemnastowiecznej literaturze śląskiej. W: *Tradycje kultury antycznej na Śląsku II*. Red. Joanna Rostropowicz. Opole 2003.
- Rott Dariusz**, Wachenius Piotr. W: *Słownik pisarzy śląskich*. T. 1. Red. Jacek Lyszczyzna, Dariusz Rott. Katowice 2005, s. 143–145.
- Urban Waclaw**, *Listy do kierownictwa kalwińskiego zbioru małopolskiego z lat 1617–1618. Materiały źródłowe*. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne 1961, z. 5, s. 181–202.
- Urban Waclaw**, *Reformacja wśród chłopów w Oświęcimskim*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1957, s. 158–159.
- Wachenius Piotr. W: *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”*. Red. Roman Pollak. T. 3: *Piśmiennictwo staropolskie N-Ż*. Warszawa 1965, s. 372–373.
- Wachenius Piotr**, *Hymny moje domowe*. Wybór, wstęp i oprac. Zbigniew Kadłubek, Dariusz Rott. Katowice–Pszczyna 1999.
- Wachenius Piotr**, *Summa świętego krześcijańskiego nabożeństwa*. Wstęp i oprac. Mariusz Pawelec. Pszczyna 2005.
- Wyderka Bogusław**, *Cechy składniowo-stylistyczne siedemnastowiecznej prozy publicystycznej*. *Piśmiennictwo śląskie na tle ogólnopolskim*. Opole 1990, s. 12 in.
- Zaremba Jan**, *Piśmiennictwo ewangelickie na Śląsku. Do roku 1800*. W: *Udział ewangelików śląskich w polskim życiu kulturalnym*. Red. Tadeusz Wojak. Warszawa 1974, s. 27.
- Zaremba Jan**, *Polska literatura na Śląsku*. Cz. 1. Katowice 1971, s. 36–38.
- Zaremba Jan**, *Stan i potrzeby badawcze dawnego piśmiennictwa śląskiego. Do 1800 r.* W: *Perspektywy badań śląskoznawczych*. *Językoznawstwo. Piśmiennictwo. Folklorystyka*. Red. Dorota Simonides, Henryk Borek. Wrocław 1981, s. 66.
- Zaremba Jan**, *Śląsk – piśmiennictwo*. W: *Słownik literatury staropolskiej*. Red. Teresa Michałowska i in. Wrocław 1990, s. 828.

Collected works by Piotr Wachenius is a critical edition of three works: an anti-Catholic polemical treatise “Wierne a prawdziwe okazanie” (The Faithful and True Presentation), a short prayer book with a catechism „Summa świętego krześcijańskiego nabożeństwa” (Summary of the Holy Christian Worship) and a book of religious domestic songs “Hymny moje domowe” (My Domestic Hymns).

Little is known about Piotr Wachenius (Petrus Vachenius Strellicenus), an author of several books printed in 1612. We have only known so far that he served as a collector of customs duty in Pszczyna, a city in Silesia on the border of Poland and the Czech Kingdom. His Polish writings – both in prose and in verse – focused on religious issues. It is clear that the author was a Calvinist. It is possible that earlier Wachenius had been a member of the Church of the Czech Brethren: one of the poems in his book was written in Czech. New evidence tracing Wachenius’ origins to Strzelce Opolskie/ Groß Strehlitz in Upper Silesia has been discovered in research libraries and archives in Poland and the Czech Republic. This is a clear evidence of ties between Polish and Czech Protestants in the sixteenth and seventeenth centuries, which proves that there is a need for continuation of studies in Silesian Protestantism.

ISEN 978-83-931271-9-1

ISEN 978-83-9292-44-8-7

9 788393 127191 >

Instytut Badań Interdyscyplinarnych „Artes Liberales” Uniwersytetu Warszawskiego

WYDAWNICTWO NAUKOWE SUB LUPA

